

خواجہ غلام فرید دی شاعری راہیں پنجاب دا مہاندرا

ABSTRACT

Khawaja Ghulam Fareed is regarded as a pivotal and distinctive poet of the nineteenth and twentieth centuries, representing a significant literary figure. His poetry delves into the realms of both genuine and fanciful love, expressed through metaphorical constructs. The theme of oneness, a central focus of his poetic endeavors, distinguishes his work from that of his contemporaries. In addition to Wahdat-ul-Wujud, his poetry also explores Wahdat-ul-Shahudi Jalawe. Nevertheless, what truly sets his poetry apart is its profound connection to the landscape of Punjab, specifically the nuanced portrayal of its scenes, Khet Khulyan, Thal Sahra, Rohi Cholistan, and the vibrant inhabitants. His verses intricately capture the essence of day and night, showcasing a distinctive quality that stands unparalleled. This article seeks to highlight the unparalleled nature of Khawaja Sahib's depiction of the land and its various facets, emphasizing the absence of comparable examples in the realm of literature.

پنجاب دی دھرتی اپنی ذرخیزی، ہریالی، رُتوں، فصلوں، روہیاں، بیلیاں، یاراں، دریاواں، پھلاں، بوٹیاں، رُکھاں تے پنکھ کھیرواں وجہوں جانی پچھانی جاندی اے۔ اوہدی پچھان دا ایہہ حوالہ صدیاں دے تے آدھار تے ایہی ایہدے تہذیبی، ثقافتی تے تمدنی رنگ روپ

نوں سنواری تے شنگھار دی اے۔ ایس تہذیبی، ثقافتی تے تمدنی سوئے نوں پنجاب دے شاعراں، فنکاراں تے قصہ کاراں اپنیاں رچناواں دا حصہ بنایا اے، کلا دا ایہہ روپ سانوں مڈھ قدیم توں اجوکے سے تیک ڈھیر سوگھا، سگواں تے گوڑھا دسدا اے۔ ایس رنگ روپ نوں ڈھیر نکھارن والے اک وڈے شاعر خواجہ غلام فرید ہوریں نہیں جیہناں دا ویلا انہویں صدی دا ادھ اخیر تے ویہویں صدی دے کچھ مڈھلے گنوں ورھے بندے نیں۔ انگریزی عمل داری دے شکنجے وچ پھاتا ایس سسے دا پنجاب بھاویں کالونی گیراں دے منڈی دے ویہار ویاں دا نمونہ بندہ نظر آوندہ اے پر اوہدیاں مڈھلیاں تہذیبی تے اخلاقی قدراں ایہدیاں جڑھاں وچ ڈھیر ڈونگھیاں ہاں۔ اینیاں ڈونگھیاں جو ایہدے روہی پیلے، تھل، برتے، پھل پھل، فصلوں، کھیت تے وستیاں جھوکاں ڈھیر آباد، شاد ہاں تے اجیہیاں آباد شاد جو اوہناں دے مہاندے سانوں خواجہ غلام فرید ہوراں دی شاعری وچ اماندے ملدے ہن۔ وگی پاروں کچھ شعر ویکھدے آں:

تھیاں سر سبز فرید دیاں جھوکاں
سہجوں ختنکی چائی سوکاں

.....

تھیاں سر سبز فرید دیاں جھوکاں
مہروں سبز تھیاں ول سوکاں

.....

یار تھئی اے رشک ارم دی
ٹک سڑ گئی جڑھ ڈکھ تے غم دی

ایس عظیم صوفی شاعر دی شاعری اسانوں مناجات تے دعاواں وانگ دسدی اے جو اوہ اپنی دھرتی، اپنے وسیب تے اوتھے وسدی رسدی لوکائی کان پئے کریندے نیں۔ سوکے ڈکھ تے غم دی جڑھ نوں جیوں، سچ، ختنکی تے مہر نے سر سبز جھوکاں دا جو رنگ روپ چاڑھیا اے تے جیوں برکھا پاروں سچ بار وی جنت مثال بنی اے، اوہ ورکھا اوں ای مناجات تے دعاواں دا سقا اے جو خواجہ ہوراں دی شاعری وچ سانوں دسدا اے۔

اک پاسے جتھے ایہہ آکھیا جاندا اے جو خواجہ ہوریں وحدت الوجود سوچ رکھن والے بہوی اچے سچے شاعر نیں اوتھے ای اوہناں دی پنجاب دی دھرتی تے اوہدی لوکائی دے سپین بارے شاعری پڑھ کے ایہہ وی منا پمدا اے جو اوہ شہودی، نشانیاں دی شہادت نوں انج کامل صورت وچ اپنی شاعری وچ بیان کردن جو تہاڈیاں اکھاں سامنے سگویاں تے سوگھیاں مورتاں

آن کھلوندیاں نیں بھوئیں آسیں جاندے آں جو اوہ مجاز راہیں حقیقت دا ای بیان پئے کردن:

روہی وٹھڑی ٹو بھا تار وے

آ مل توں سیگا یار وے

اوہناں دی شاعری وچ شہود تے خارج بارے ایس منظر نگاری نوں اپنے اک لیکھ،

حقیقی عشق دا محرم راز، خواجہ غلام فرید وچ ڈاکٹر اسلم رانا ہوریں ایہناں لفظاں راہیں بیان کردن:

”خواجہ غلام فرید کافی نوں ایس مقام توں دی اگا نہ لے گئے

تے اوہناں نے پوری پوری کافی ایس طرح لکھی کہ جیہدے وچ صرف

خارجی منظر اے تے اوس منظر نوں اوہناں نے کسے داخلی کیفیت

نوں بیان کرن لئی صرف پس منظر دے طور تے نہیں ورتیا۔ اوہناں

دیاں دو مشہور کاغیاں ایہدی سوہنی تے من موہنی مثال نیں:

آ چنوں رل یار، پیلو پکیاں نی وے

کئی اودیاں، گلنار، کٹوئاں رتیاں نی وے

.....

وچ روہی دے رہندیاں نازک نازو جٹیاں

راتیں کرن شکار دیس دے، ڈیہاں ولوٹن ٹیاں

گھڑے تیر چلاون کاری، سے سے وڈیاں پھٹیاں

ایہہ روایت پنجابی شاعری وچ خواجہ صاحب کول پہلی وار آئی اے۔

کیوں جے مشرقی شاعری وچ فطرت نوں ایس طرح اپنی داخلی کیفیتاں

نال گھلا مالا کے پیش کرن دی کوئی روایت نہیں لہدی۔⁽¹⁾

ایس دھرتی دے ہر چوتھے نکرے بنے تے روہی آباد ہئی تے روہی اوہناں دی

شاعری دا اک بہوں چمکدا استعارا اے اوہناں دیاں ڈھیروں ڈھیروں ڈھیروں کاغیاں اندر، کئی آریں تے

ہتھوں ایہہ اکھناں پیدا اے جو روہی اوہناں دی شاعری اندر انج ولا ولا کے آوندی اے، جیویں

دیس اندر پرت پرت کے ساون رت دیاں تاگکھاں تے سدھراں۔ ایس ای کچھ ولوں گل

کردے ہویاں رجم طلب ہوریں اپنے اک لیکھ ”خواجہ سیں دے کلام وچ روہی“ وچ اک

تھاہریں لکھدن:

”خواجہ صاحب کول روہی دا ساون دا موسم بہوں چنگا لگدا ہئی۔

جیکر روہی تون باہر کتھائیں ایڈے اودے شہر وچ ہون پاتاں ساون

دی آمد تے آپ روہی کول وسیندے ہن تے روہی دی رکن من بدلاں
دی گجکاراں دے موسم توں لُطف اندوز تھیندے۔ کیونکہ روہی وچ
بارش تھیون نال روہی دا ہر ہک ون سانواں نرویا تھی ویندا ہاتے روہی
دا ماحول رومانوی تھی ویندا ہاتے او رومانوی انداز دی شاعری وی خواجہ
صاحب دے کلام وچ ملدی ہے۔

روہی مینگھ مہاراں، کھمنیاں کھمدیاں اج کل

لانے پھوگ فرید دے، درد دیس دے درمل (2)“

وحدت الوجود فکر، پنجاب دھرتی دی سراپا نگاری، برہا، وجوگ توں وکھ اوہناں دی
شاعری وچ جو انگ اگھڑویں طور تے سامنے ادا اے اوہ اوہناں دی زبان دی شیرینی تے
مٹھاس اے، جو اک پاسے تاں روح دیاں تاراں نوں چھیڑدی ہے تے دوائے پاسے وجود وچ
اک نولیکے رنگ دا سواد بھر دیندی اے۔ شاعری وچ زبان دی نوبیکلنا ای اے جیس نوں مگھ
رکھدیاں اوہناں دے کلام دے مڈھلے سودھ کاراں وچوں اک سودھ کار عزیز الرحمن عزیز ہووے
”دیوان فرید“ مترم۔ مشرح اور مصوّر“ دے پیش لفظ وچ ایس گل دا اظہار کجھ ایچھے رنگ وچ
کردن:

” (ترجمہ) اوہ بہاول پوری (ملتان) زبان دے قادر الکلام، بے

نظیر تے اُچے سچے شاعری ہائے تے ایہہ لفظ حقیقی معنیاں وچ اوہناں
دی شاعری واسطے ورتے گئے نیں۔ ایہدے وچ کسے قسم دا کوئی مبالغہ
نہیں۔ اوہ ملتان زبان دے اوّل الشعراء تے خاتم الشعراء ہائے۔
اوہناں سدھی سوز تے گداز، بہاول پوری درد تے پیڑ، ایران دی
نازک خیالی، ہندوستان دی موسیقی تے عربی جذبات دے نال انج رلا
ملا دتا آہا جو ایہہ آکھناں مشکل ہے جو اوہناں دے کلام وچ جذبات،

شاعری، موسیقی تے سلاست وچوں کیہڑا رنگ ڈھیر نمایاں ہے۔“ (3)

ایس ای دیوان وچ شامل عبدالرشید نسیم طالوت ہوراں دے مقالہ وچ مذکور اک واقعہ
دا حوالہ ایس پکھوں وی ڈھیر ذکر جوگ لگدا اے جو اوہدا تعلق خواجہ صاحب ہوراں دی اک جگت
مشہور کافی دے قافیے نال سمبندھ اے۔ گھٹ ودھ سوہنیاں تے آدھار ایس مقالے وچ اوہناں
خواجہ غلام فرید ہوراں دی شاعری دے سبھے رنگاں تے چانن پایا اے۔ ایہہ واقعہ جیہدا استھے
ذکر کیتا جا رہیا اے، اوہ اوہناں ”مقائیس المجالس“ وچوں درج کیتا اے جو خواجہ صاحب ہوراں

دے فرمودات تے حالات و واقعات نال جڑی اک مستند کتاب اے۔ واقعہ کجھ انج ہے:

” (ترجمہ) آپ دی اک کافی ہے جیس دا مطلع ہے

اساں سو بد مست قلندر ہوں کڈیں مسجد ہوں کڈی مندر ہوں

ایہدے وچ اک بند ہے

کتھاں درد کتھاں درمان بنوں کتھاں مصر کتھاں کنعان بنوں

کتھاں کچھ بھنھور دا شان بنوں کتھاں وای شہر جلندر ہوں

ایس وچ ”شہر جلندر“ دا لفظ کافی کہن ویلے آ گیا تے اوس ویلے شیت

ذہن وچ ایہہ خیال آہا جو سوہنی جالندر دی رہن والی ہے۔ مگر سولاں

سالاں مگروں جد ایس کافی تے حضور نے غور کیتا تاں پتہ چلیا جو سوہنی

تاں گجرات دی آہی، ایس ای فکر وچ پھیر حال وارد ہويا تے حضور

نے محسوس کیتا جو لفظ دی بندش صحیح ہوئی ہے تے ایہدی تاویل بجائے

”جلندر“ دے ”جل اندر“ (پانی وچ) ہے تے ایہہ تاویل اُکا تاویل

ای نہیں سگوں لفظ بند دے اندر مندری وچ نگ دی مثال رکھیا گیا

ہے۔“ (4)

خیر جیویں کہ کچھے وی آکھیا گیا اے خواجہ غلام فرید ہوراں دی شاعری وچ ناواں،

تھاواں دا ورتارا تاں عام ملدا اے اوہ تاں پنجاب بھر دیاں جوہاں، بیلیاں، وستیاں، جھوکاں

تے تھل ماڑواں، شہراں نوں وی رساندے وساندے نظریں پئے آمدے نیں مڑ اوہناں بار،

دشت تے کھیت کھلیاں وی آباد کیتے ہوئے نیں، ایٹھوں تیک جو اوہناں دی شاعری وچ جڑی

بوٹیاں دا ذکر وی دلہر شیواں وانگ ای ہوندا پیا دسدا اے، سگوں ایہناں ڈھیر تے اماندا پیا ہوندا

دسدا اے جو ایس اچ اجوک دے کسے ذراعت دے ماہرتوں وی پچھھے تاں اوہنوں وی گھٹ

ای پتہ ہووے جیویں کنڈڑی کرڑ، دھامن، یوسی، ساگ، سنہ، کانہہ، سنیوں، کھپ، اک، گندی

بوٹی، پھیل، لدنی، پھوگ، لونگ، کترن، بکھڑا، برم ڈنڈی، بوکھلی، کور، گوپان تے ہور، مثال وجہوں

کجھ شعر ویکھدے آں:

لانے پھوگ فریدا سو ہسیاں سٹ گھر بار تے بار وسیاں

کرڑی تے ونج جھوکاں لتیاں اچ کل ٹوبھا وس پیا (5)

انج ای اک ہور کافی اندر ایہناں شیواں دا ذکر کجھ ایس طرح پئے کردے نیں:

روہی وٹھری گھاہ تھلے مٹڑیں لگیاں جاگاں
 گائیں سہنس سوائیاں سے سے چرن کوراگاں
 سندھڑی ڈکھڑے گھاڑے روہی ملڑے بھاگاں
 لانے پھوگ پھلاریئے رل مل چاروں ڈاگاں
 ڈیہناں ڈوڑے ڈورا پڑے راتیں روندیں جاگاں (6)

آساں جد اوہناں دی شاعری وچ دھرتی دے موسماں، باران، برکھا، گھاہ بوٹ،
 بدلدیاں رتتاں نوں بیان کردے ویکھدے آں تاں اوہناں نوں ڈون سوائی لذت ماندے پئے
 ویکھدے آں اسان نوں پنجابی دی شعری ریت اندراجیہا کوئی دوجا شاعر نہیں دسدا جو رتیں تے
 موسماں دے بیان اندر رچی رچائی حیاتی نوں ساڈے ساہنے بہوں بھرویں طور تے بیان کردے
 دسدے نیں۔

دینہہ فرید آباد تھیوسے مال مویشی شاد تھیوسے
 دل دردوں آزاد تھیوسے چولے انگ نہ مانوں دے
 آئے مست دیہاڑے ساون دے

.....

پردیسی یارا، وا پورب دی گھلے
 جے تیں پانی پلہڑ نہ کھنشی کون بھلد سندھ جَلے
 روز بروز فرید ہے لذت طبع ڈیہنو ڈیہنہ کھلے (7)

اوہناں دی شاعری، اوہناں سبھ رنگاں نال رنگی ہوئی اے، جو رنگ پنجاب دی دھرتی
 اُپر کھلے پسرے ہوئے نیں ایس توں وی ودھ ایہہ اکھناں ڈھیر چچواں، ڈھیر مناسب راہسی
 جو اوہ سبھے تہذیبی نشانیاں اوہناں دی شاعری وچ ملدیاں نیں جو وادی سندھ دی تہذیب دا حصہ
 نیں۔ خواجہ فرید پنجابی شاعری دی اوس لڑی دے اخیر لے شاعر نیں جیہناں پنجاب دی رہتل،
 لوک داستاناں تے فوک شاعری نوں اپنی فکر وچ گنھیا، رچیا تے تصوف دیاں روحانی سینتراں
 راہیں بیان کیتا، آپوں وی سرمستی دی ایس ترنگ دا سُروور مانیا تے لوکائی نوں وی مادی حیاتی تے
 دنیاوی فکر دیاں تنداں تروڑ کے ایس کائنات دے ست نوں اپنی اصل دیاں جڑاں
 نوں کھوجن تے پچچانن بارے اگھیریا۔ اصلوں آپ اک صاحب حال صوفی تے سالک ہائِن،
 آپ دی شاعری تے حیاتی وحدت الوجود دیاں ڈونگھیاں رمزیاں تے شہود دیاں جلویاں توں
 بھرپور نظر آوندی اے۔ اوہناں فطرت دے سمپن تے قدرت دے جلویاں نوں حتی تے سچے

رنگاں وچ پیش کیتا اے۔ اوہناں دی شاعری ساڈے نوک کلچر، وسیع، رہتل تے لوک داستاناں دے کرداراں وچوں نِری بھٹی اے۔ اپنی دھرتی پر چھاواں تاندے تے مہکاراں کھلاردے گھاہ بُوٹے، رُکھ تے پھل پھلڑے اوہناں دی شاعری دیاں وڈیاں علامتاں نیں۔ روہی، ماروٹھل، چولستان تے اوہناں پر ورھدی برکھا، آل دوالیوں واہندے تے لنگھدے ندیاں تے دریا، ہیر رانجھا، سسی پنوں، موہل میندھرا، سوہنی مہینوال، ایہہ سبھے پاتر اوہناں دی شاعری وچ ساہ لبندے، جیندے جاگدے نظریں پوندن۔ حسن فطرت تے عشق حقیقی اوہناں دی شاعری دے اجھے سوے نیں، جیہناں وچوں ابدالاباد تیک محبت تے چاہت دا رس سُردا راہسی۔ انج خواجہ غلام فرید ہوراں دی شاعری پڑھدیاں ایہہ گل ساڈے اُتے نتر کے ساہنے آؤندی اے، جو اوہناں حیاتی دے سبھے موضوعاں نوں بہوں سوہنے ڈھنگ نال بیانیا اے، پر جو دو موضوع اگھڑویں دسدن، اوہناں وچ وحدت الوجودی فکر دا اظہار تے فطرت نگاری، فطرت نگاری دے کچھوں دھرتی دے رنگاں دا بیان ڈھیر گھوڑا اے۔ فطرت نگاری تے خواجہ غلام فرید دے سرنوایں راہیں اسلم رانا ہوریں اوہناں دی شاعری وچ منظر نگاری تے نظاریاں دے بیان ڈھنگ نوں اجھے سوہنے اکھراں راہیں بیان پئے کردن:

”جدوں اسیں خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں پڑھنے ہاں تے اک جیوندا جاگدا منظر اکھاں ساہنے نچن لگ پیندا اے۔ جیہدے وچ ریت دے بے، پانی دے ٹوبھے، نکلیاں نکلیاں وستیاں، چردیاں بھیدیاں بکریاں تے مال پشو، ون، کریردے رُکھ، لانے، بھونے، پھوگ تے ون سونے گھاہ بوٹ نظریں آؤندے نیں۔ ایسے طرح روہی دے وسنیک نیں، جیہناں دیاں مورتاں تے حیاتی دے روز مزہ دے وکھو وکھ کچھ پڑھن والے دے ساہنے آجاندے نیں۔ انج اک وگدا دریا تے اوہدے وچ ہولی ہولی رڑھدی بیڑی اے۔ پھیر ایس ریتتی روہی وچ جدوں لوک تے مال ڈنگر پانی لئی ترسدے رہندے نیں تے مینہ دا اک چھٹا اوہناں دی حیاتی وچ اک نویں لہر پیدا کر دیندے نیں۔“ (8)

اوہناں دی شاعری وچ ایہہ پانی دے ٹوبھے، نکلیاں نکلیاں وستیاں، چردیاں بھیدیاں بکریاں، ون کریردے رُکھ، لانے، پھوگ تے ون سونے گھاہ بوٹ دھرتی دا ہار سنگھار ای نہیں ایہدے وچکار کدائیں اوس محبوب دی محبت دی مہک وی اے جو ایس حُسن دی کاری گری دا کارن اے، کاری گری جو اسال نوں خواجہ سسین ہوراں دی شاعری وچ نظر دی اے۔ بھادیں اوہ

ایہنوں تھل مارو، دشت بیاباں، جنگل بربر تے سُج اُجاڑ دیاں تشبیہاں تے استعاریاں نال پیش کردے نیں پر ایہدے وچ اک حُسن، اک خوبصورتی پیدا کر دیندن، کدی اوہناں دا ایہہ بیان اُداسی تے غمگینی دا اظہار ہوندا اے تاں کدیں سہین تے دلکشی دا جیویں اوہناں دی ایس کافی وچ ایس دا بھرواں اظہار کیتا گیا ہے:

روہی وٹھڑی ٹوبھا تار وے آمل توں سیگا یار وے
تھئے تھلویے باغ بہار وے چودھار گل گلزار وے
آئے سکھ سہاگ دوار وے گئے ڈکھ وی آر دے پار وے (9)

ایس کافی دے اندر جتھے اک پاسے روہی وٹھن یعنی مینہ وسن دی اماندی خوشی پئی تھیندی اے تے اوس مینہ وسن نال ٹوبھا تار ہون، تلاواں دے پانی نال بھریجن پیا نظر دا ہے جو آون والے پورے سال دی آس اُمید بنیا کھلوتا اے تاں اتھائیں اپنے سینگے یار، اپنے پانی سجن، بالین دے سنگی نوں پئے سدا دیوندے نیں۔ ایس آروں جو ایہی اوہ دیہاڑ ہن، جیہناں دیہاڑیاں اندر اپنے بالین دے ایہناں ہانیاں نال مل بہن، دکھ سکھ ون ورتن، ہویاں بیتیاں سانجھیاں کرن دا ڈھیر سواد آوندا اے تے ایس سواد نوں مانن ای اسل حیات ہے۔ صحیح معنیاں وچ ہڈھائی ورتی زندگی اے۔

خواجہ ہوریں روہی، چولستان نوں وی باغ ارم واسطے رشک بنا کے پیش کردے نیں، ایس کچھوں محمد کریم تونسوی ہوریں اپنے اک لیکھ ”خواجہ فرید کی روہی“ وچ لکھدے نیں:

” (ترجمہ) خواجہ فرید ہوراں دے کلام وچ روہی اصل وچ اک صاف ستھری، بنا لوبھ لالچ، محبت نال بھری دھرتی ای نہیں سگوں اک سبب یاں نشان وی ہے۔ جیہدے راہیں عاشق محبوب دے دیس دی یاد تازہ کر لیندا اے تے پھیر ایہدے نال اپنے ہر ڈکھ دا علاج تے درد دا درماں لہھ لیندا ہے۔ روہی دے ایس نشان وچ ”بھاگ سہاگ“ دی رت یعنی ساون کتنا من بھاواں جا پیدا ہے تے دھرتی میگھ ملہار دے کتنے نظاریاں نوں جنم دیندی ہے۔ ایس ای نشان وچ بوٹے گل گلزار وی بندے نیں تے درد بھرے دل وچوں ایہہ دعا وی نکلدی ہے جو شالا ”یعنی اللہ کرے“ موڑم دوست مہاراں، میرا دوست آپنی اونٹی دیاں مہاراں یاں واگاں میرے ول چاموڑے۔ ایس لئی روہی وچ ساون دے آون دا ذکر خواجہ فرید دی کافی دی زباناں سُنینے

روہی وٹھری مینگھ ملہاراں بوٹے بوٹے تھنیاں گلزاراں
 شالا موڑم دوست مہاراں بھاگ سہاگ دا موسم آیا (10)“
 خواجہ فرید (1901ء-1845ء) ہوراں دی پوری حیاتی بھادیں سانوں وحدت الوجودی فکر
 دا نمونہ دسدی اے تے اوہناں مجاز دے رنگ وچ حقیقت نوں ای اپنی شاعری دا موضوع بنایا۔
 پر اوہناں شہود نوں تے قدرت دے جلویاں نوں اپنی سوچ وچ لازم تے بھرویں تھاہر دتی آپنے
 مجاہدے تے مشاہدے نوں وی سیر ذات و کائنات دا ناؤں دتا تے ایہہ آکھ کے ”ہے حسن دا
 جلوہ ہر ہر جا، سبحان اللہ سبحان اللہ“ آپنے کلام دے اوڈھر لگی حقیقت نوں کھولدے تے کھلار دے
 رہے۔ اوہناں آپنی روح تے آپنے من دیاں رمزاں نوں فطرت ولوں کھلارے شہودی جلویاں
 وچ نکلیا تے مڑ کے اوہناں دا اظہار وی بہوں ڈھکویں رنگاں وچ کیتا۔ ایس ای حوالے نال
 دلشاد کلانچوی ہوریں اک جاتے لکھدن:

”آپ جاندے ہن جو ثقافتی علامتاں خالص علاقائی تے جغرافیائی
 حالات دی پیداوار ہن تے ایہناں دے نکلن تے جمن دی جا خود
 تہذیبی تے ثقافتی زندگی ہوندی ہے۔ ایس واسطے اوہناں وی آپنیاں
 ساریاں علامتاں روہی دے وس وسیب تے ایہتوں دی ثقافت کنوں
 گھدن۔ ایہا وجہ ہے جو اوہناں میخانے دے حوض دے کنارے بہن
 تے روہی دے ٹوہے نوں ترجیح دتی۔“ (11)

انج اسیں پنجاب دھرتی دی رہتل، وسیب، رکھاں، کھیتاں کھلیاناں، بارانی ٹہیاں تھلاں،
 روہی تے برکھا ورہن مگروں نکھرے لینڈ سکپ نوں جیس شاعر دی شاعری وچ سجیا سنوریا، کھریا
 تے شنگھاریا ویکھدے آں اول بنا شک خواجہ غلام فرید ای نیں۔

حوالے

- *رائٹران ریڈینٹس، لمز، لاہور۔
- 1- ڈاکٹر اسلم رانا، رمز روایت (لاہور: عزیز پبلشرز، جولائی 1993ء)، 239-238۔
 - 2- رحیم طلب، ”خواجہ سنیں دے کلام وچ روہی“، فرید وچار مرتبہ۔ زاہد حسن (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، نومبر 1999ء): 367-366۔
 - 3- عزیز الرحمن عزیز، دیوان فرید (بہاولپور: عزیز المطالع الیکٹرونک پرس، س۔ن۔)، 10۔
 - 4- عبدالرشید نسیم طالوت، دیوان فرید، مقدمہ، مرتبہ۔ عزیز الرحمن عزیز (بہاولپور: عزیز المطالع الیکٹرونک پرس، س۔ن۔)، 80۔
 - 5- محمد آصف خان، آکھیا خواجہ فرید نے (لاہور: پاکستان پنجابی بورڈ، فروری 1994ء)، 58۔
 - 6- محمد آصف خان، 236۔
 - 7- مولانا نور احمد فریدی خواجہ فرید۔ حالات زندگی کشف وکرامات (ملتان: جھوک پبلشرز، ستمبر 2008ء)، 66-65۔
 - 8- اسلم رانا، یار فرید (لاہور: نیلی بار اکیڈمی، مارچ 1987ء)، 91۔
 - 9- قیس فریدی، دیوان فرید (ملتان: جھوک پبلشرز، قلعہ کہنہ قاسم باغ بیرون دولت گیٹ، 2004ء)، 216۔
 - 10- محمد کریم تونسوی، ”خواجہ فرید کی روہی“، عکس فرید، مرتبہ۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی (ملتان: سرانگی ادبی بورڈ، 1999ء)، 62۔
 - 11- دلشاد کلانچوی، کون فرید نقیر (بہاول پور: سرانگی لائبریری، 1982ء)، 49۔